

Hoofdstuk 1

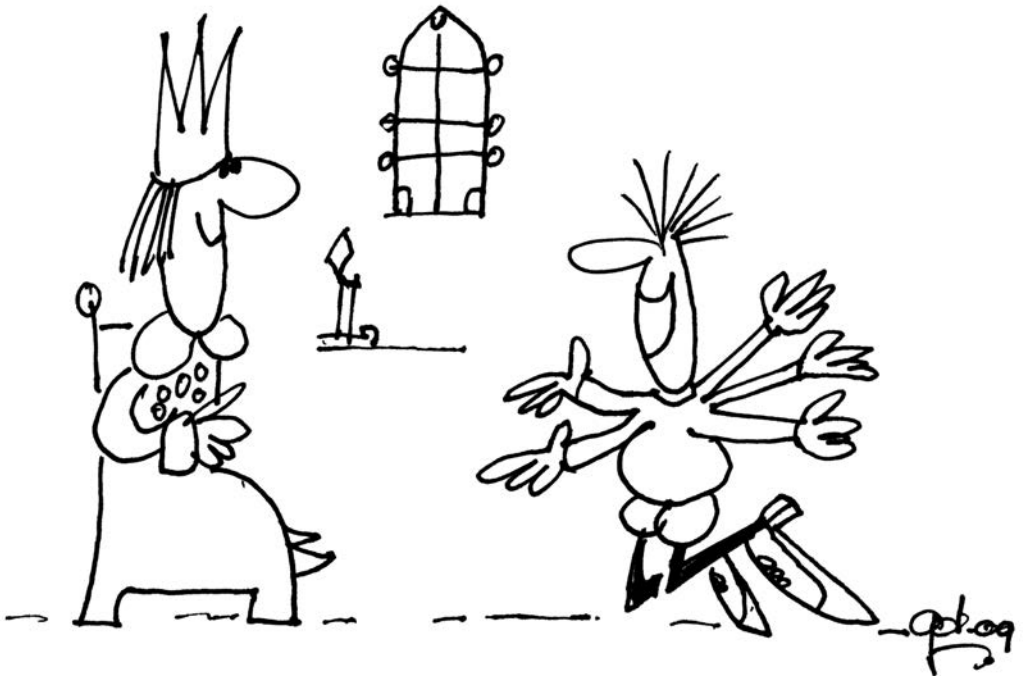
Professioneel vertellen

1.1 Inleiding

De wereld is opgebouwd uit verhalen, niet uit atomen.
(Muriel Rukeyser)

Kinderen, jongeren en volwassenen hebben allemaal de behoefte om naar verhalen te luisteren. ‘Nog één verhaaltje, alsjeblieft’, ‘Oom Geert, die kon pas vertellen’, ‘Ik herinner me nog goed juffrouw Klapwijk, uit de derde klas, die vertelde altijd vrijdags een verhaal’, ‘De nieuwjaarsrede van de directeur zette je meteen aan tot nieuwe ideeën’, ‘Ach kind vertel toch wat! Hier in het bejaardentehuis gebeurt zo weinig.’

Die behoefte aan vertelde verhalen is al zo oud als de wereld. In de Westcar Papyrus (gedateerd tussen 2000 en 1300 voor Christus) werd het volgende gesprek opgetekend tussen de Egyptische koning Cheops en zijn zonen: ‘Kent iemand een man die mij verhalen vertellen kan over de daden van de tovenaars?’ De Koninklijke zoon Kahfra trad naar voren en zei: “Ik zal zijne majesteit een verhaal vertellen uit de tijd van onze voorouder Nebka ...”

Ook in het heden is de behoefte aan vertelde verhalen onveranderd gebleven.

- Kinderdagverblijven in Duitsland maken in het Project *Erzählwerkstatt* (I-link *Erzählwerkstatt*)¹ werk van de inzet van vertellen bij de vorming van peuters en kleuters.
- Basisscholen in Nederland sluiten zich aan bij *Een school vol van verhalen* (I-link *School vol van verhalen*) en geven het vertellen en de verhalen een prominente plaats in hun onderwijs.
- In de wijk Borgerhout in Antwerpen (België) werd *Het huis van verhalen* geopend om een plek voor senioren te bieden om te vertellen en voorgelezen te worden. (I-link *Borgerhout*)
- De Shoah Visual History Foundation (I-link *Shoah VHF*) documenteert sinds 1994 de gesproken verhalen van overlevenden van de Shoah.
- IBM voerde, in de 90-er jaren, als één van de eerste firma's de functie *Chief Storyteller* in. Deze kreeg als taak had om de *corporate stories* van de firma op een toegankelijke manier te vertellen. (I-link *Chief Storyteller*)
- Het Amsterdams Historisch Museum lanceerde de website *Het geheugen van oost*. (I-link *Geheugen van Oost*) Dit project maakt de verhalen van de bewoners van Amsterdam Oost toegankelijk voor henzelf en anderen.

1.2 Het belang van vertellen

En zelfs wanneer er op een dag niet meer geschreven of gedrukt kan of mag worden, wanneer boeken als overlevingsmiddel niet meer te krijgen zijn, dan zullen er vertellers zijn, die ons van mond op oor beademen, doordat ze de oude verhalen tot nieuwe draden spinnen: luid en zacht, hijgend en vertraagd, soms met een lach en soms met een traan.

(Günter Grass)

Vertellen sluit aan bij verscheidene behoeften van mensen:

- Verhalen bieden een model voor de oriëntering in de samenleving.
- Vertellingen maken het mogelijk om ervaringen en belevenissen over te dragen, zelfs wanneer die niet met zintuigen waar te nemen zijn.
- Verhalen ordenen het ongrijpbare en geven hoop.

¹ Omdat internet sterk aan verandering onderhevig is, worden de hyperlinks in dit boek als I-links aangegeven. De (aanklikbare) lijst met I-links vindt u op de website van Het Verhalenbedrijf: (www.vertellen.nl/links/I-links)

Zo bekeken zijn verhalen de bronnen van ervaring en beschaving en hebben ze het vermogen om specifieke vaardigheden te stimuleren:

- beleving
- voorstellingsvermogen
- betekenisverlening
- structureringsvermogen
- taalvaardigheid

Op grond van deze kwaliteiten heeft het verhalen vertellen in onze samenleving op een aantal terreinen een betekenis gekregen.

Amusement

We luisteren naar verhalen om er helemaal in op te gaan, een andere wereld te betreden en de besommeringen van het eigen leven helemaal te vergeten. Onderuit zakken en vermaakt worden!

Dat wonder van vertelkunst vinden we terug in het theater. Onder andere in één van de eerste experimenten die verteller Peter van der Linden bij theatergroep De Appel in 1973 uitvoerde:

‘In die tijd had ik al interesse voor verteltheater. We zochten telkens naar nieuwe vormen van theater. Een van de voorstellingen die toen tot stand kwam was *Kisten*. Het idee daarvoor ontstond tijdens het wandelen. In een etalage stonden dozen, en uit één van die dozen stak een hand. Er zat een jongetje in. Meteen was het verhaal geboren. In de voorstelling gebruikten we verhuiskisten als dozen. Daaruit werden personages geboren en die vertelden dan verhalen.’

Bij het medium radio is het luistervermaak al sinds de uitvinding van dit medium aanwezig.

De langst lopende hoorspelserie van de Nederlandse omroepgeschiedenis werd in 474 afleveringen, tussen 5 april 2004 en 26 mei 2006 uitgezonden. Dat was een bewerking van de complete romancyclus *Het Bureau* van J.J. Voskuil, door regisseur Peter te Nuyl.

Live is de vertelkunst, wekelijks of maandelijks, te beluisteren tijdens de bijeenkomsten van een groeiend aantal vertelkringen in Nederland.

De eerste Groninger Voorlees- en Vertelsalon werd op 12 februari 1989 gehouden in café Vaatstra in Zuidwolde. Sinds die tijd biedt de Salon een open podium voor schrijvers, dichters, verhalenvertellers en muzikanten.

Op onverwachte plaatsen, in zomer en winter, binnen en buiten, zijn er tijdens verteldagen en festivals ontmoetingen met vertelde verhalen. In 2007 won de stichting vertelfestival Maastricht daarmee de cultuurprijs van de provincie Limburg.

De jury van de Limburgse Cultuurprijs maakte in haar rapport duidelijk wat de kracht van deze vorm van amusement is: 'Het vertelfestival maakt de geletterdheid als (actieve) cultuur in het stadsbeeld zichtbaar en is daarmee een verrijking voor deze discipline literatuur.'

Communicatie

Verhalen vertellen om ervaringen te delen, informatie uit te wisselen, te overtuigen en standpunten te verduidelijken. Het vertellen wordt daarbij ingezet als communicatiemiddel.

Die vorm van vertellen is terug te vinden in de reclame. Bijvoorbeeld in de Unox-campagne 'Hoe diep is jouw dip? Vier uur, Cup-a-Soup. Dat zouden er meer moeten doen!' (I-link Cup-a-Soup.) Deze radio- en tv-campagne steunde op een reeks kleine verhalen over stresssituaties in het dagelijks leven.

Permanent is het vertellen aanwezig in de journalistiek. De mogelijkheden van de journalistieke vertelling zijn enorm. In de Verenigde Staten zijn journalistieke thrillers één van de best verkochte genres.

In Nederland is Geert Mak bekend als een schrijver van boeken waarin geschiedschrijving en journalistiek een geslaagde verbinding aangaan. In het boek *In Europa* doet hij verslag van een reis door het Europa van de twintigste eeuw. Zoals hij zelf schrijft: 'Een soort eindinspectie: hoe lag het continent erbij, aan het slot van de twintigste eeuw? Ik volgde, voor zover mogelijk, de loop van de geschiedenis, op zoek naar sporen die waren achtergebleven.' In maart 2008 ontving hij voor dat boek de prestigieuze *Leipziger Buchpreis zur Europäischen Verständigung*. (I-link In Europa)

Doug Fisher van de University of South Carolina formuleert de kracht van deze vorm van vertellen als volgt: 'Journalisten dienen zich minder zorgen te maken over de technologie en leren vertrouwen op hun handwerk. Het medium doet minder ter zake dan de journalistiek. [...] Een goede verhalenverteller creëert een multimedia-gebeurtenis in het hoofd van de lezer. Gezicht, geluid, reuk, je probeert het allemaal over te dragen.'

Betekenisgeving

Mensen hebben een enorme behoefte aan zingeving. Het liefst moet alles een zin, een doel of een betekenis hebben. Mensen handelen niet alleen, zij zijn zich ook bewust van hun handelen en vragen zich daarom voortdurend af waarom zij dat doen. Ontstaansverhalen en theses zijn een antwoord op die menselijke vraag naar zin en zingeving.

Kunst vraagt om interpretatie. De kijker moet actief meedenken en een eigen betekenis geven aan het werk. Daarom zijn vertellen, reflectie en beeldende kunst nauw met elkaar verbonden. Het Etnografisch Museum in Antwerpen ontwikkelde een *MuseJA!*-spel voor jonge bezoekers. Een opstelling van houten dozen met allerlei voorwerpen. Gewapend met een stukje materiaal uit deze dozen, een vage foto, een woord, gaan kinderen in het museum op zoek naar de

bijbehorende beelden. Bij die beelden ontdekken zij dan een verhaal over het ontstaan van de wereld. Die verhalen komen uit andere landen. In de bijbehorende luisterdozen vertellen kinderen uit die landen hoe ze ingewijd werden in de wereld van volwassenen. Met behulp van hun zintuigen ontdekken de zoekers antwoorden op zingevingvragen. (I-link Museja)

Verhalen zijn te vinden in alle gesprekken en discussies over levensbeschouwing. Dat wordt op een bijzondere manier zichtbaar in de *Verhalen uit het Oude en Nieuwe Testament* van schrijver Nico ter Linden. Hij laat aan kinderen zien hoe de Bijbel geschreven kán zijn. In het *Het land onder de regenboog* komt daartoe de verteller ‘Oom Ben’ aan het woord. In *Koning op een ezel* overleggen Matheus en Lucas hoe zij de gebeurtenissen die ze met Jezus hebben meegemaakt het beste kunnen vertellen.

In de wereld van de waarheid zoekende wetenschap nemen verhalen vaak de vorm aan van hypothesen of betogen. Zij kunnen echter ook de vorm van een methode aannemen, zoals in het volgende voorbeeld uit de bestuurskunde: *The Narrative Policy Analysis* van hoogleraar Emery Roe van het Mills college in Aukland. Roe bestudeerde in opdracht van derden complexe tegenstellingen, zodat in die situatie toch beleid kon worden ontwikkeld. Wanneer de feiten worden betwist en het onduidelijk is wat men wil, dan is de enige mogelijkheid om de verhalen, die mensen vertellen, te reconstrueren. Door die verhalen te analyseren kan een metaverhaal worden gemaakt, dat vervolgens bestudeerd kan worden.

De kracht van deze betekenis van het vertellen in de samenleving wordt duidelijk uit de uitspraak van psycholoog Heiko Ernst: ‘Wij moeten wel vertellen, omdat de wereld vanzelf zijn zin niet prijsgeeft.’

Structureringsvermogen/Taalvaardigheid

Verhalen kunnen een in een leerproces een inspiratiebron of voorbeeld zijn. Zij hebben het vermogen om associaties op gang te brengen, abstracties concreet te maken en een model vormen om eigen gedachten aan te spiegelen. Verhalen brengen structuur.

Vertelde verhalen kunnen een grote rol spelen bij de taalverwerving van kinderen. Vooral verhalen die taal in een dagelijkse context presenteren dragen daaraan bij. Johannes Merkel en Julia Klein, van de universiteit Bremen, werkten in de ‘Erzählwerkstatt Bremen’ (I-link Erzählwerkstatt Bremen), aan de ontwikkeling van speciale grammaticale vertellingen. Deze verhalen worden voornamelijk ingezet in het onderwijs aan tweetalige leerlingen. Het gebruik van gebaren in deze verhalen is een speciaal aandachtspunt.

In trainingen en therapie bestaat al een geruime tijd aandacht voor het fenomeen ‘verhaal’. Verhalen verschaffen zowel vertellers als luisteraars een kader. Daardoor kan de realiteit met andere ogen worden bekeken. Voor Wibe Veenbaas van instituut Phoenix in Utrecht vormen verhalen de kern van zijn werk als therapeut en adviseur.

‘In mijn ontmoeting met mensen laat ik verhalen vertellen en vertel ik mijn verhalen. Mensen hebben de mogelijkheid tot heling in contact met andere mensen en met het grotere in zich. Ik sluit daarbij aan en creëer een plek waar mensen deze mogelijkheden kunnen gebruiken en ontwikkelen.’

In zijn workshops vertellen mensen metaforen. Wibe: ‘Door die verhalen ontmoeten mensen elkaar, maar ook hun eigen geschiedenis, en daardoor zichzelf. In die ontmoeting leren mensen om patronen te ontdekken in de verhalen van zichzelf en die van anderen.’

In thematisch onderwijs is de motiverende en bindende werking van verhalen meer dan een middel. Verhalen dragen bij aan een grote betrokkenheid van leerlingen bij de les. In 1967 werd in het Jordanhill College of Education, Glasgow de *storyline approach* (I-link Storyline) geboren. In Nederland heeft deze aanpak de naam *verhalend ontwerpen* gekregen. De vakkenintegratie krijgt met deze werkwijze een bijzondere structuur. Een verhaal, dat zich tijdens het werkproces verandert, vormt een raamwerk waarin de leerlingen zelf de hoofdrol spelen. Verhalend ontwerpen levert onderwijs op dat net zo spannend is als een goed boek. Tegelijk biedt het aan de kinderen zinnige aanknopingspunten voor de integratie van taal, beeldende vorming, geschiedenis, en afhankelijk van de inhoud van het verhaal, nog andere vakgebieden.

De spirit van deze functie van vertellen wordt kort maar krachtig verwoord door schrijfster Andrea Redmann: ‘Meestal leert men uit vertelde verhalen meer dan uit leerboeken.’

1.3 Professioneel vertellen

Vertellen kan iedereen, we doen het dagelijks, vaak zonder het te beseffen.
(Johannes Merkel)

De bovenstaande voorbeelden laten zien dat, in de samenleving, een grote diversiteit aan vertelcontexten bestaat. Daaruit wordt direct duidelijk dat er geen sprake is van een eenduidige definitie van het werk van een verteller. In dit boek wordt daarom met de term *professioneel vertellen* niet het onderscheid tussen beroeps- en amateur-vertellers bedoeld.

Alle beschreven terreinen hebben ondanks hun diversiteit een gemeenschappelijke noemer: de vertellers zetten hun vakmanschap in om de verhalen zo optimaal mogelijk hun werk te laten doen. Professioneel vertellen houdt in dat verhalen en verbeelding leiden tot een effectieve communicatie met de toehoorder.

Dat klinkt eigenlijk eenvoudig. Voornamelijk omdat mensen, zoals Johannes Merkel in bovenstaand citaat verwoordt, voortdurend in het dagelijks leven vertellen. Dit gebeurt vanzelfsprekend en zonder erbij na te denken, want een grondige voorbereidingstijd bij elke zin maakt een gesprek onmogelijk.

Dat eenvoudige vertellen verandert echter van karakter wanneer de groep luisteraars groter wordt en het belang van de verteller bij het overbrengen van de inhoud toeneemt: Op dat moment vindt er geen gewoon gesprek meer plaats. Het vertellen krijgt de dimensie van een presentatie of een voorstelling. De verteller wordt zich bewust van zijn houding, zijn stem en de tekst.

De non-verbale reacties van het publiek worden plotseling zichtbaar, en daarmee ook de altijd aanwezige onzekerheden die bij het vertellen horen: luisteren ze wel?; wat vinden ze ervan?; vergeet ik niets?; past het verhaal wel bij deze groep?; sta ik niet te verkrampt?; waar laat ik mijn handen?; is het verhaal te begrijpen? Duidelijk wordt dat we allemaal als verteller worden grootgebracht, maar niet automatisch als presentator.

Beginnende vertellers die hun werk willen professionaliseren krijgen vaak van jonge en oude rotten, live en via internetpagina's praktische tips aangereikt:

- Zorg voor een pakkend begin: een anekdote, wat humor of een persoonlijke ervaring.
- Zorg ervoor dat je niet houterig overkomt. Gebruik gebaren en beweeg je, maar houd het beperkt.
- Zet je luisteraars aan het werk. Stel af en toe een prikkelende vraag: 'wat zou u doen op zo'n moment?' of 'wie zou er voor de deur staan?'
- Kijk het publiek vriendelijk, enthousiast, trots en overtuigd aan, maar wees niet arrogant.
- Blijf kalm.

Deze aanwijzingen hebben allemaal een waardevolle kern, maar missen de achterliggende context van het verhaal, de bedoeling en de achtergrond van de toehoorders. Ze geven geen

inzicht in de werking van het middel. Daardoor krijgen die tips snel de status van een magische truc, die om onverklaarbare redenen soms mislukt:

- De grap aan het begin van het verhaal brengt de toehoorders niet aan het lachen.
- Niemand reageert op de prikkelende vraag, omdat het publiek bang is om voor het voetlicht gehaald te worden.
- De anekdote brengt het publiek in een andere stemming dan de verteller voor ogen had.
- De verteller beweegt regelmatig met zijn armen, maar de toehoorders vinden het vreemd: ‘zou die soms jeuk hebben?’
- De toon van het verhaal past niet goed bij de inhoud van het verhaal.

Het vakmanschap van de verteller toont zich in de samenhang tussen de inhoud van het verhaal, de verteltechniek en de opgebouwde sfeer. Met al deze elementen probeert de verteller de communicatie met de toehoorders zo optimaal mogelijk te laten verlopen, zodat het doel van de presentatie of voorstelling wordt bereikt.

1.4 De magie van luisteren en vertellen

Vertellen is een ander iets laten zien.
(W.G. van der Hulst)

Wanneer we kijken naar de manier waarop het gesproken woord door de luisteraar wordt verwerkt, blijkt dat communiceren een magische activiteit is. Al lezend overzien de meeste mensen een complete pagina en hebben daarmee een redelijk overzicht over de context van een verhaal. Bij het luisteren naar een tekst ontbreekt dat overzicht omdat eerst de zin woord voor woord moet worden opgenomen. Een lastige factor daarbij is dat de essentie van een zin zich meestal pas aan het einde openbaart. Kijk naar het volgende voorbeeld uit de geschiedenis:

De ouders van Willem van Oranje waren luthers, maar toen hij, dankzij een erfenis, in 1544 het prinsdom Oranje (in Frankrijk) erfde en zich voortaan ‘prins’ mocht noemen, eiste Karel V dat deze jonge prins verder katholiek zou worden opgevoed.

Aan het einde van de zin wordt duidelijk, dat het verhaal gaat over de verplichte katholieke opvoeding van Willem van Oranje. Tot dat moment bereikt is verkeert de luisteraar in een lichte onzekerheid. Gaat het over een erfenis? Gaat het over het prinsdom Oranje? Lag dat in Frankrijk? Was Willem daarvoor nog geen prins?

Al deze tussenliggende stations in de zin zouden een belangrijke rol kunnen spelen in het verhaal. Pas aan het einde blijkt dat *luthers*, *Karel V* en *katholiek* de sleutelbegrippen zijn.

Naast onzekerheid bij het luisteren zorgen ook begripsmisverstanden voor complicaties bij het verwerken van een tekst. Begrijpen is gebaseerd op gemeenschappelijke afspraken in de taal. Woorden zijn eigenlijk links naar reële situaties. Bij het horen van het woord *leunstoel* ontstaan zowel in het hoofd van de verteller als in de hoofden van de luisteraars concrete beelden. Wanneer we ons van een tekst zo'n beeld kunnen vormen, gaan we als luisteraar ervan uit dat we het vertelde begrepen hebben. Wanneer we dat begrip missen, vragen we meestal om uitleg: 'wat bedoel je?'

Een woord, bijvoorbeeld leunstoel, levert echter in elk hoofd een ander – uniek – beeld op. Een beeld, gebaseerd op de leunstoelen die in het dagelijks leven indruk op de luisteraar gemaakt hebben.

Die persoonsgebonden invulling leidt soms tot bovengenoemde begripsmisverstanden. Een leunstoel is niet voor iedereen een pluchen ding met armleuningen, maar kan ook een duur, hard en onhandig designobject zijn.

Als kind zat ik altijd in de leunstoel van mijn vader. Een rood met zwart gekleurde stoel. Natuurlijk alleen als hij er niet was, en bovendien uit principe. Wij hadden immers net zoveel recht op de stoelen als hij! Langer dan een halfuur hield ik het op die stoel niet vol. Wanneer ik me beklaagde dan citeerde mijn vader steevast Gerrit Rietveld. De ontwerper van zijn dure designstoel. 'Zitten is ook een werkwoord, jongeman!'

Bij het vertellen van een verhaal wordt pas aan het einde van elke zin de kern daarvan blootgelegd. De totale context van het verhaal wordt pas na meerdere zinnen duidelijk. Die beide kenmerken hebben tot gevolg dat luisteraars geduldig moeten afwachten tot de clou van het verhaal zich ontvouwt. In de tussentijd gaan zij ervan uit dat zij het verhaal begrijpen wanneer er geen tegenstelling is tussen de uitgesproken woorden en de beelden in hun hoofd. Natuurlijk passen de luisteraars, indien mogelijk, hun beelden tijdens het luisteren aan nieuwe verhaalsituaties aan. Dat kost echter veel energie, want het verhaal gaat onverbiddelijk door, en voor je het weet heb je een verwerkingsachterstand. In tegenstelling tot een gesprek komt het bij een vertelling zelden voor dat een toehoorder om een herhaling van een gedeelte van het verhaal vraagt.

Dat doen, tot ergernis van sommige ouders en opvoeders, peuters en kleuters wel. Die roepen gewoon dwars door het kerstlied heen. 'Juf! Juf! Wat zijn groene naalden?'

Voor de verteller is het eigenlijk jammer dat grotere mensen de gewoonte om direct te reageren afgeleerd hebben. Daardoor kunnen ongemerkt één of meer luisteraars het spoor kwijtraken. Die beginnen dan te draaien, te bewegen, te fluisteren of in hun papieren te rommelen. Een verteller merkt dat natuurlijk, maar heeft daarmee nog geen idee waar precies die luisteraars het spoor bijster zijn geraakt.

Bij een professioneel verteld verhaal is de verteller de regisseur van zijn eigen verhaal. Tegelijkertijd is hij ook de regisseur van het verhaal in de hoofden van zijn toehoorders.

Met behulp van woorden, houding, stem, lichaamstaal en sfeertekening stuurt de verteller de verbeelding van de toehoorders in de juiste richting.

Dat er ondanks de verschillen in achtergrond, woordenschat, beelden en ervaring van de toehoorders toch een geslaagde communicatie tot stand komt is het wonder van het vertellen. Dat resultaat is vooral te danken aan het vakmanschap en de ervaring van de verteller.

1.5 Wanneer blijft een luisteraar luisteren

'Begin bij het begin', zei de witte koning tegen Alice, 'en ga net zo lang door totdat je aan het slot bent. Houd dan op!'

(Lewis Carroll: Alice in Wonderland)

Wanneer is de verteller aan het slot? Hoe lang kan een verhaal duren? Waaraan heeft de luisteraar behoefte? Wanneer blijft een luisteraar luisteren?

De verwachtingen van de luisteraar kunnen in de volgende vier punten worden beschreven:

- **Hoogtepunten**, waar je naar toe kunt leven, zodat je de gebeurtenissen die voorgeschoteld worden kunt plaatsen.
- **Eenduidige onderwerpen**, waarvan je, ook als je een stukje hebt gemist, nog weet waar het over gaat.
- **Persoonlijke betrokkenheid**, bij een inhoud die verteller en publiek raken, die nieuwsgierigheid oproept.
- **Sfeer**, waarvan de toon en de uitstraling, van de verteller, het publiek direct aanspreekt.

In de volgende hoofdstukken van dit boek wordt beschreven welke middelen de verteller kan inzetten opdat het publiek blijft luisteren.

Een goede verhaalopbouw levert hoogtepunten op. Heldere verteldoelen zorgen voor eenduidigheid. Presentatie en vormgeving dragen bij aan een optimale verbeelding en sfeertekening. De persoonlijke keuzes van de verteller zijn de dragers van die nieuwsgierig makende betrokkenheid.